

ATASÖZLERİ ve DEYİMLER

VECİHE HATİBOĞLU

Atasözleri (Savlar, Proverbs) ve deyimler (Tâbirler, İdiotismes) atalardan kalmış olan kelime gruplarıdır. Her iki kelime grubunun ortak özellikleri olduğu gibi, birini ötekinden ayıran belirli sınırlar da vardır.

Atasözleri, cümle halindeki kalıplar içinde, yol gösterici, eğitici hazır akıllardır.

Deyimler ise, bazen cümle halinde, bazen cümle olmadan, belirli kalıplar şeklinde hazır anlatım gücüdür.

Atasözleri ve deyimler, insanlığın, hazır akıllardan ve hazır anlatım kalıplarından yararlanma ihtiyacını karşıladıkları için, kuşaktan kuşağa sürüp geldikleri gibi, bundan sonra da sürüp gidecekler demektir.

Atasözleri ve deyimlerin yaratılması daima eskilere ait olduğu için, yeni yazar ya da sanatçıların atasözü veya deyim yaratması çok güç, hattâ imkânsız gibidir. Yaratılanlar, ancak, vecize veya argoya çalan kelime kalıplaşmaları olabilir, ya da Ziya Paşa'nın bazı şiirlerinde olduğu gibi, manzum parçaların hâfızalarda yer etmesi, atasözü ihtiyacını karşılayabilir.

Ünlü bir yazar veya ünlü bir şahsın bir söz kalıbı da yaygın bir şekil olarak bir deyim gibi kullanılabilir. Fakat bütün bunlar, ne gerçek atasözü ne de gerçek deyimdir.

A. ATASÖZÜ ve DEYİMLERDE ŞEKİL YÖNÜ :

Atasözleri, bir yargı (hüküm) taşıdıklarından daima cümle halindedirler: *Ağaç yaş iken eğilir* gibi.

Deyimler ise en az iki kelimededen kurulur; bazen cümle halinde, bazen de cümle kurmadan bir başka cümle içinde kullanılan bir kalıp şeklindedir: *Bir çırpıda; iğne atsan yere düşmez; ağır endam* (ezgi) *fıstıki makam* gibi.

Deyimlerin çoğu mastar halinde olduklarından bunların bir fiil gibi çekildikleri görülür. *göze girmek, göze batmak, gözden düşmek, göz atmak, etekleri tutuşmak, parmağına dolamak, dile düşmek, baş vurmak, burnunda tütmek, toz kondurmamak* gibi.

Atasözleri ve Deyimlerde Fiil Kipleri :

Atasözlerinin çoğu genişzamanlı (muzari, aoristum) fiillerle kurulmuştur: *Damlaya damlaya göl olur, dost başa düşman ayağa bakar, her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır* gibi.

Atasözlerinde genişzamanın (muzariin) olumsuzu da çok kullanılır: *Emanete hiyanet olmaz, can çıkmayınca huy çıkmaz, eski dost düşman olmaz* gibi.

Atasözleri, geleneklerindeki öğüt verme özellikleriyle de 2. şahıs emir kipiyle kullanılır: *ayağını yorganına göre uzat, ev alma komşu al, anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al* gibi.

Atasözlerinde muzari ve emir kipleri birlikte de kullanılır: *Sakla samanı, gelir zamanı; sır söyleme dostuna, dostun söyler dostuna* gibi.

Bunlar dışında pek az olarak değişik fiil kipleri ile kurulmuş atasözleri de vardır.

Deyimler ise, yaratılmalarındaki zorunluğa uyarak, her zamanlı fiil kipleriyle kullanılır: *Kaş yaparken göz çıkardı* (çıkarcaksın, çıkarma) gibi.

Ashında deyimleri, atasözlerinden ayıran en büyük ve en önemli özellikten biri de deyimlerdeki bazı kelimelerin isim veya fiil çekimlerine girmesi, yahut deyim kalıbı halinde bir başka çekimli cümleye yerleşmesidir. Çeşitli çekimlere giren deyimler: *Ağaca çıksa* (çüksam) *pabucu* (pabucum) *yerde kalmaz; anasından* (anamdan) *emdiği* (emdiğim) *süt* (sütü) *burnundan* (burnumdan) *geldi* (gelecek, getir, getir-melisin) gibi.

Pek az deyim de değişik fiil çekimlerine girmez, bir zamanla kalıplaşmıştır: *Tut kelin perçemini (pençeminden), ayıkla pirincin taşını; vur abalıya; vur pallasın çal oynasın* gibi.

Bazı deyimler de hiç bir fiil zamanını, daha doğrusu hiçbir fiil kipini taşımadıkları için cümle halinde bulunmaz, fakat bir cümle içinde veya daha önce söylenmiş bir cümle ile ilgili olarak kullanılır: *Kel başa şimşir tarak; iki dirhem bir çekirdek; nohut oda, bakla sofa; balık kavağa çıktığı zaman* gibi.

Bu şekilde kalıplaşmış deyimler, uzun uzun cümlelerle anlatılması gereken düşünceleri bir çırpıda anlatırlar: *Eskiden nohut oda bakla sofa bir evleri vardı; pazar günü, iki dirhem bir çekirdek gezmeğe gidiyordu; balık kavağa çıktığı zaman bütün bu işler düzelecek* gibi.

Cümle halinde olmayan deyimlerin bir kısmında da kelimelerin bazıları çekime girer: *iki eli (elim) kanda olsa; darısı başına (başuma), gözünüz (gözümüz) aydın* gibi.

Deyimlerin bir kısmı da iyelik (mülkiyet) ekleriyle kurulur: *el-i açık, el-i sıkı, göz-ü açık, boyn-u bükük, baldır-ı çıplak* gibi.

Deyimlerde anlatım gücünü artırmak, kavramı çoğaltmak için mantıksız gibi görünen tekrarlara baş vurulur: *Çoluk çocuk, ev bark, abur cubur, konu komşu, iğri büğrü* gibi.

İkilemelerin bir kısmı aynı kelimenin tekrarı ile kurulur, ikizleme adını alır: *günü gününe, kaşana kaşana, iç içe, için için, pisi pisine, boşu boşuna, etek metek, güzel mi güzel, sarı sarı, demet demet* gibi.

Görülüyor ki, atasözlerinin iki üç anlatım kalıbına karşı, deyimlerde türlü türlü anlatım şekilleri vardır. Çünkü deyimler, akıl gücü olmaktan çok anlatım gücüdür. Atasözleri ile deyimleri birbirinden ayıran birçok özellik yanında, birbirlerine benzemelerine yol açan ortak özelliklerden başlıcaları da, bu iki kelime grubunun, ölçülü, ahenkli, kafiyeli, kelimelerden yararlanmasıdır.

Atasözleri ve deyimlerin uzun ömürlü olanları, bu özelliklere dayananlarıdır. Atasözlerinden çok deyimlerde ölçü, ahenk aranır. Çünkü Atasözlerinde önem içte, deyimlerde ise dışta. Deyimin daha süslü daha ahenkli olması gerekir. Kafiyeli atasözleri çok az olduğu halde, kafiyeli deyimler çoktur. Kafiyeli atasözlerinin bazıları şunlardır: *Gülme komşuna, gelir başına; başa gelmez iş olmaz, ava gelmez kuş olmaz; biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar* gibi.

Kafiyeli deyimlerin bazıları da şunlardır: *Azıcık aşım, kaygısız başım; yaşı ne başı ne; dediği dedik, çaldığı düdüğü; iki kanad bir kuyruk, kendi başına buyruk; kaş ile göz kalanı söz; armut piş, ağzıma düş; havada bulut, sen onu unut; önce can, sonra canan* gibi.

Atasözlerinde olduğu gibi, deyimlerde de olumsuz kavramlı kalıplar vardır: *ağzını (ağzımı) bıçak açmıyor; çöp atlamaz (atlamam) gözünü (gözümü) budaktan sakınmaz (sakınmam)* gibi.

Atasözleri ve deyimlerde de eskimiş kalıplar vardır. Mümkün olan durumlarda, bunların eskiyen kelimeleri yenileri ile değiştirilir. *Od düştüğü yeri yandırır (ateş düştüğü yeri yakar); son pişmanlık akçe etmez (son pişmanlık fayda vermez)* gibi. Bazı atasözü bütünüyle eskidir: *Bin akçelik kulcu çek, bir akçelik yayı çekme* gibi.

Eskimiş deyimler ise, çok defa değiştirilmeden olduğu gibi kullanılır ama bu kullanılışın ölçüsü azdır: *Ne idüğü bellisiz; ne mene bir iş* gibi.

Atasözleri de deyimler de lehçe ve ağzılarda değişik şekillerde yaşarlar: Adana ve Hatay dolaylarından bazı deyimler: *Öğünme horruk, seni de görruk; Nevşehirden: Kim kazana, kim gönene; Azeri'den: Suya aparıp susuz getirmek (Suya götürüp susuz getirmek)* gibi.

Kazan lehçesindeki *şem balgan cirin yakturtmaz* atasözü Türkiye Türkçesinde: *mum dibine ışık vermez* şeklindedir. Birçok lehçeye veya ağza yayılmış atasözleri olduğu gibi bir tek lehçenin mah olan atasözleri de vardır: Kazakçadaki *kan balası ilge, Kazak balası cerge iye (han çocuğu ülkeye, Kazak çocuğu toprağa sahip)* gibi.

Atasözlerinden Deyim:

Bazı atasözleri deyim gibi kullanılabilir. Çünkü atasözünün ortaya çıkmasındaki gerekçe ile, deyim ortaya çıkmasındaki gerekçe birleşebilir. Kısaca hem hazır bir akla, hem de hazır bir deyişe hirden ihtiyaç duyulur: *Ne ekersen onu biçersin* atasözü, gerektiği zaman, *ektiğini biçti* şeklinde bir deyim gibi

de kullanılır. Bunun gibi *kurt kocayınca köpeklerin maskarası olur* atasözü; *kurt kocadı, köpeklerin maskarası oldu* şeklinde deyimle çevrilebilir.

Atasözlerinde ve Deyimlerde Kalıplaşma:

Atasözleri ve deyimlerin ortak önemli yönlerinden biri de kelimeler arasındaki kalıplaşmadır. Atasözleri ve deyimlerin bir iki kelimesi veya eki değiştirilebilir, öteki kelimeler birbirine kenetlenmiş gibi kalıplaşmıştır, değiştirilemez. Bu değişimin de her atasözü ve deyimle göre bir ölçüsü vardır. *Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır* atasözünde ancak *hayırlıdır* sözü (*iyidir*) sözü ile değiştirilebilir. *Gelen gidene rahmet okutur* atasözü *gelen gideni ararır* şekline dönebilir.

Deyimlerde de kalıplaşma önemli olduğu halde, atasözlerinden daha çok, kelimenin değişme imkânı belirir. Çünkü, aslında deyimlerin, bazı kelimelerinin çeşitli çekimlere girmesi özelliği vardır: *başında* (*başında*) *kavak yelleri* (*veya yeli*) *esiyordu*; *durdu durdu*, (*durdun durdun*, *durdum durdum*, *durup durup*) *turnayı gözünden vurdu* (*vurdun*, *vurdum*); *eski* (*köhne*) *hamam*, *eski* (*köhne*) *tas*; *pisi pisine gitti* (*gittim*, *gidecek*, *gitmesin*, *gider*, *gitmemeli*) gibi.

B. ANLAM YÖNÜNDE ATASÖZLERİ ve DEYİMLER:

Atasözleri, anlam yönünden daima, hikmet taşırlar veya öğüt verirler. Sanki anlamda da kalıplaşma vardır. Bu bakımdan, hikmet taşıyan veya öğüt veren deyimlere benzetilebilir. Fakat anlam yönü ile birlikte özelliği tamamlayan bir de şekil yönü vardır. Bir atasözünü, bir deyimden ayıran, hem şekil yönü, hem de anlam yönüdür. Bu iki özelliğin bir atasözünde, ya da bir deyimde birlikte bulunduğu, birlikte yaşadığı görülür.

Atasözleri ile deyimler arasındaki anlam yönünden ortak özelliklerin başlıcaları şunlardır: Her iki kelime grubu da bazı soyut kavramları anlatmak için somut varlıklara baş vurur. Atasözleri bu yolda o kadar ileri gitmiştir ki, bunlara darbimeseller de denilmiştir. Çok defa, atasözlerinde, anlatılmak istenen, bir mesele, görünen bir misalle karşılaştırılır: *Hayvanın alacası dışında, insanın alacası içindedir*; *balık baştan kokar*; *komşunun tavuğu komşuya kaz görünür* gibi. Fakat bütün atasözleri darbimesel halinde değildir. *Gelen gidene rahmet okutur* (*gelen gideni ararır*) gibi.

Deyimlerde de anlatılmak istenen soyut kavramlar somut varlıklarla karşılaştırılır. Fakat deyimlerdeki resimler, hayaller çok defa olağanüstüdür, mantık dışıdır, mubalâğalıdır: *Balık kavağa çıktığı zaman*; *dam üstünde saksagan vur beline kazmayı*; *kel başa şimşir tarak*; *kılı kırk yarmak*; *kırk dereden su getirmek* gibi.

Görülüyor ki, soyut kavramları, somut varlıklara benzeterak anlatmak, teşbih veya mecazlara baş vurmak, insanlığın bulduğu en eski yöntemlerdendir. Mecaz veya teşbihlerde kelimeler, teker teker gerçek anlamları dışında kullanılabilir. Bileşik kelimelerde de durum aynıdır. Bileşik kelimeyi kuran kelimelerin hepsi veya biri gerçek anlamının dışındadır: *hanımeli*, *arslanağızı*, *denizaltı* (gemi) gibi. Bunlar benzetme yolu ile kurulmuş bileşik kelimelerdir ve kelimeler teker teker gerçek anlamları dışında kullanılmıştır. Deyimlerde ise, kelimelerin ortak anlamı, çok defa mantık dışındadır: *göze girmek*, *gözden düşmek*, *baş vurmak* gibi. Görülüyor ki bu çeşit deyimlerde teker teker kelimeler gerçek anlamındadır, fakat bütün kalıptan çıkan ortak anlam mantık dışıdır. Hattâ tekrarlı deyimler de aynı durumdadır: *pisi pisine*, *günü gününe* gibi. Atasözlerinde bu çeşit mantık dışına kaçma görülmez.

Geleneklerden kalma atasözleri ve deyimler, geleneklere değinen özellikleri taşırlar. Şekil ve kavram bakımından eski gelenekleri yansıtan atasözlerinden birkaçı şunlardır: *Baş yarılır bürk içinde*, *kol kırılır yen içinde*; *it ürür*, *kervan yürür*; *at binenin* (*iş bilenin*) *kılıç kuşananındır* gibi.

Bazı deyimler de eski geleneklere dayanır: *meydan okumak*, *tefe koymak*, *tabanları yağlamak*, *çileden çıkmak* gibi.

Bazı deyimler de, anlam yönünden yayılmış, tanınmış hikâyelere değinirler: *ipe un sermek*; *fincancı katırlarını ürkütmek veya ürkütmemek*; *tavşanın suyunun suyu*; *Halep orda ise arşın burda* gibi. Bazı deyimlerde de verilen sözü mutlaka tutmak gerektiğini gösteren, Türk hasleti örnekleri yaşar: *El içinde vasiyet ettik*, *ölmeden olmaz* gibi.

Atasözlerinde de en fazla dikkati çeken, denemelere dayanan misaller, canlı, somut örnekler aranır. Deyimler bu yolda daha ileri giderler. Deyimlerin atasözleri kadar ağır başlı olmaları, gerekmez.

Halk Albümü'nden :

ÇİNÇİN BAĞLARINDA DÜĞÜN

*Vurur damın üzerinde
Bir çingene davul
Bir kaynanadır zurna
Göğün en cızırtılı yerinden.*

*Naylon çorapları kızların
Terler halay havasında
Oynarlar kendi düğünlerine
Göçer gelir kocaları uzaklardan.*

*Kızılcahamam ormanlarından
Tilki avcıları, dağ ozanları
Kasketleri yağlı delikanlılar
Gazete satıcıları, ve odacılar.*

*Dönerler tek göz evlere, ellerinde
Yoldan kırılmış bir badem dalı
Kapılarda su gözlerine düşen kızların
İkinci cemredir bahar.*

*Bir yeni karyoladır düğün
Eskir üç çocuk boyunca
Gecekondü penceresinden solgun
Üç sakı fesleğendir su ve güneş bekliyen.*

Ceyhun Atuf KANSU

Dikkati çekmek, kolay anlatmak için somut, soyut her örneğe, her hayale baş vurulur. Anlatım gayreti ile mantık dışına çıkmada bir sakınca görülmez. Bu yol çağdaş sanatın da aradığı bir yoldur.

Deyimler bu bakımdan bazen aklın içinde, bazen aklın dışındadır. Atasözleri ise akıl üstünde akıldır. Daha önce belirtildiği gibi, atasözlerinde şekil yönünden kalıplaşma olduğu gibi anlam yönünden de sanki kalıplaşma vardır, ya öğüt verirler, ya hikmet bildirirler. Deyimler ise, hem kalıpların bazı kelimelerini çekimlere sokarak, daha kıvrak bir hal alırlar, hem de çeşitli anlamlara göre çeşitli kalıplara dökülmüş olurlar ve anlam kalıplaşmasından kurtulurlar.

Atasözünde kuvvet içte, deyimde kuvvet dışta olduğundan kuvvetli bir atasözü bir başka dile çevrildiği zaman kuvvetinden büyük bir kısım kaybetmez, kalbın verdiği birkaç ahenkli ses veya kafiye varsa, onlar yitirilir.

Fakat düşüncenin kuvveti ile bir atasözü bir başka dilde yaşayabilir: Çin atasözü, Hint atasözü gibi.

Halbuki deyimler, ne kadar kuvvetli olurlarsa olsunlar, bir dilden bir başka dile çevrilirken, kuvvetlerinin çoğunu kaybederler ve deyim erir, gider. Meğer ki tercüme edilen dilde de o deyim tam karşılığı olan bir başka deyim olsun, bu da imkânsız gibidir. Bu bakımlardan deyimlerin tercümesi çok zordur.

Kısaca, atasözlerinin hepsi deyim kuvvetindedir, deyim gibi kullanılabilir. Fakat deyimlerin hiçbirisi atasözü kuvvetinde değildir. Çünkü deyimler, hazır şekil, tekniktir, anlatım gücüdür, anlatım kabıdır. Atasözleri ise, uygun bir kalıp içinde önemli bir anlam, bir yol gösterici, hazır bir akıldır.

Atasözleri ve deyimler her milletin kendi öz malı olmak özelliğini taşır. Bunlar, her türlü yabancı etkisinden en çok uzak olan varlıklardan sayılır.

Türk atasözleri ve deyimleri o kadar zengin, o kadar verimli, o kadar millîdir ki bunlar üzerinde ne kadar araştırma, inceleme yapılırsa, değer,